

Станаўленне і развіццё сучаснай беларускай літаратурнай мовы адбы-валася ў складаных варунках XIX – пачатку XX ст. асаблівае месца ў гэтым пе-рыядзе належыць XIX ст. – калі зараджалася цікавасць гісторыкаў, этнографу і філалагаў да беларускага краю, калі пачыналася вывучэнне мовы, фальклору і этнаграфіі беларусаў, тэарэтычна асэнсоўвалася асаблівасці мясцовай гаворкі. Гэты перыяд неадназначна адзначаецца ў гісторыі беларусазнаўства, асобныя даследчыкі па-рознаму інтэрпрэтуюць гістарычныя факты, адстойва-ючы дыферэнцыраваны падыход пры ацэнцы ўкладу некаторых пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў у працэс станаўлення, развіцця і практычнага замацаван-ня графіка-арфаграфічных, лексічных, фанетычных і марфалага-сінтаксічных асаблівасцей беларускай мовы.

Падрыхтаваная супрацоўнікамі кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ манаграфія – спроба асэнсаваль асобныя моманты і палажэнні з гісторыі бела-рускай мовы і мовазнаўства XIX ст., на магчымасці паглыбіць нашы ўяўленні аб адметных напрамках у працэсе станаўлення беларускай літаратурнай мовы, вызначыць роллю асобных філалагаў у развіцці лінгвістычнай думкі таго часу.

Глава 1

АСАБЛІВАСЦІ СТАНАЎЛЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў XIX СТ.

Як вядома, фарміраванне новай беларускай літаратурнай мовы пры-падае на сярэдзіну і другую палову XIX ст., калі намаганні этнографу, фалькларыстаў, першых літаратараў сталі з’яўляцца зборнікі вуснай народ-най творчасці беларусаў, беларускае слова хоць і нясмела, але пакрыху ста-ла прарывацца на старонкі польска- і рускамоўных выданняў. Гэта быў час выпрацоўкі першых узораў мастацкай прозы, публіцыстыкі і паэзіі, вывуч-лення першых заканамернасцей і тэндэнцый у адлюстраванні на пшчыме фа-нетычных, лексічных і граматычных асаблівасцей беларускай мовы.

1.1. ПАЧАТКОВЫ ЭТАП ФАРМІРАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НА НАРОДНА-ГУТАРКОВАЙ АСНОВЕ

XVIII ст. – вельмі неадназначны перыяд у гісторыі беларускай літаратурнай мовы: мяжа паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнай мовай.

Моўная сітуацыя ў перыяд пераходу ад старой да новай літаратурнай беларускай мовы. Старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова, дасягнуўшы свайго росквіту ў XVI ст., падвяргасца паланізацыі і выводзіцца з афіцыйнага ўжытку пастановай 1696 г. Залішне катэгарычныя выказванні гісторыкаў мовы адносна XVIII ст. як эпохі, якая «характарызуецца адеутнасцю пісьменнасці на беларускай мове» [2, с. 132], прывялі да таго, што гэта сцверджанне пачалі разумець літаральна як адсутнасць беларускай мовы ўвогуле. Аднак XVIII ст. не было перыядам абсалютнай «нематы» беларусаў. Даследчыкі гісторыі і культуры Беларусі пераканаўча паказалі, што, хоць з XVIII ст. дайшла да нас адносна невялікая колькасць беларускіх пісьмовых помнікаў, зямля наша не была інтэлектуальнай пустэняй. Тут выдаваліся і распаўсюджваліся кнігі на польскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, французскай, нямецкай, яўрэйскай мовах. Акрамя таго, у рукапісных зборах захаваліся творы на ўкраінскай,

літоўскай, татарскай мовах. У апошній чвэрці стагоддзя пашыраецца руская літаратура.

Дарэчы, і ў самой Польшчы ў пачатку XVIII ст. у адукацыі і навуцы, літаратуры і тэатры, дыпламатыі і публічных прамовах высокастаўленых асоб пераважала лацінская мова [9, с. 211]. У эпоху «саксонскай дынастыі» (да 1763 г.) у модзе былі французская і нямецкая мовы.

Што да беларускай мовы, то яна з-за палітычных абставін сталася адсунутай на задні план. Адукаваныя беларусы, вымушаныя афіцыйна карыстацца польскай мовай, ведалі беларускую і пры жаданні маглі пісаць на ёй.

Як жа прадстаўлена ў пісьмовых помніках XVIII ст. беларуская мова?

Па-першае, у шматканфесійнай Беларусі значную вагу мелі ўніяты, якія многія царкоўныя службы праводзілі на беларускай мове, мелі свае друкарні і бібліятэкі. Выдадзенае ў Супрасльскім манастыры ў 1722 г. «Собранне прынадковъ краткое и дѣвнымъ особомъ потребное» з'яўляецца апошняй з вядомых навуцы друкаваных кніг на старабеларускай мове. Аднак «у час барацьбы царызму супроць уніяцтва па загаду ўлад былі сабраны і спалены важнейшыя ўніяцкія выданні» [6, с. 7]. А рптог можна меркаваць, што мова гэтых кніг развівалася старабеларускія пісьмовыя традыцыі.

Па-другое, абвясчэнне польскай мовы ў якасці дзяржаўнай не магло ў адзін момант перавучыць усіх пісараў, і, нават калі яны перайшлі на польскую графіку, мова іх яшчэ нейкі час захоўвала беларускія асаблівасці. Для прыкладу возьмем змешчаны ў XV томе «Гісторыка-юрдычных матэрыялаў» рээстр расходаў г. Магілёва за 1706 г. (праз 10 гадоў пасля афіцыйнай забароны!). Мясцовы пісар імкнецца пісаць па-польску, але даволі часта ўжывае беларусізмы: с. 12 – *na toleben* (польск. *trawica*), с. 17 – (*kurili*) *barankow* (польск. *obaratnek*), с. 27 – *kurili doci* (польск. *drapica*), с. 30 – *na roias... dali* (польск. *ras*) і г. д.¹ Звернем увагу і на туго акалічнасць, што пісар, які працаваў у дзяржаўнай канцылярыі і меў справу з архіўнымі паперамі, проста абавязаны быў ведаць старабеларускую мову.

Па-трэцяе, у неафіцыйным ужытку беларускую мову ніхто не забараняў. Мастацкія творы мясцовай тэматыкі, зашыты вуснай народнай творчасці, прывагная перапіска, дзённікі, асабістыя запісы – вось гіпатэтычная сфера яе выкарыстання.

Такім чынам, беларуская мова XVIII ст. як з'ява неадназначная паграбуе асабліва пільнай увагі пры навуковым асветленні.

Агляд пісьмовых крыніц пачатковага этапу новай беларускай літаратурнай мовы. Пакінем па-за ўвагай творы, якія рэпрэзентуюць

старабеларускія традыцыі («Собраніе...»), некаторыя актыўныя матэрыялы): афіцыйная забарона ў справаходстве, вышчэнненне з адукацыйнай і рэлігійнай сферы беларускай мовы з'явілі на нішто выпрацаваныя папярэднія эпохай графіка-арфаграфічныя, граматычныя пісьмовыя нормы і стылістычныя прыёмы – тут трэба канстатаваць заняпад пісьмовых традыцый. Нязменным застаўся толькі асноўны лексічны фонд, граматычны лад і фанетычнае аблічча беларускай мовы. Пры гэтым моцна звужаецца сфера яе выкарыстання.

З усталяваннем эпохі Асветніцтва ў Рэчы Паспалітай пашырыліся функцыі польскай мовы: яна выцясняе лаціну, становіцца паважанай нават у самых вышэйшых колах грамадства, атрымлівае вялікі магчымасці для развіцця і ўдасканалення [7, с. 225]. Класіцызм як талюўны мастацкі накірунак эпохі Асветніцтва спрыяў развіццю «высокіх» жанраў паэзіі (ода, вершаванае пасланне, паэма), дзе народная гаворка была б проста недарэчнай. Менавіта гэтым і тлумачыцца парадокс, што з надыходам прагрэсіўнай эпохі Асветніцтва колькасць твораў на беларускай мове змяншаецца. Дарэчы, самы ранні выпадак наўмыснай фіксацыі беларускай народнай гаворкі адносіцца яшчэ да XVI ст.: у п'есе Каспара Пянткоўскага «Цімон Гардзілюл» [1, с. 471–474], пастаўленай на сцэне тэатра Віленскай акадэміі, эпизадычны герой гаворыць, што ён «szmieszkoho molożdzies gepiasla miasta Vilenskoho»; увогуле шаўду там належыць усяго дзясятка рэплік на беларускай гаворцы. У макаранічных тэкстах «Интерлюдии, или между вброшенная забавная играліца» (рукапіс QXIV 19 аддзела рукапісаў Расійскай (былой Публічнай) бібліятэкі Санкт-Пецярбурга) беларуская мова прадстаўлена ў рэпліках літвіна. Больш значнымі па аб'ёме беларускімі тэкстамі з'яўляюцца рэплікі сялян Васіля і Селіфона ў інтэрмедыі «Вахханалія» (Vaschanalia, 1725), маналогі «Прамова русіна» (Concio Ruthena) і «Прамова русіна на Наранджэне Хрыста» (Alia Concio Ruthena Nativitate DM) са зборніка Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы (ф. 1135, воп. № 2, адз. зах. 89, с. 15–17, 19–28), рэплікі Хведара і Апанаса з камедыі М. Цяцёрскага «Доктар па прымусу» («Doktor przymuszony») у зборніку Забэльскай калегіі, які захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх (ф. 18, рук. 1). Найбольш яскравы моўны матэрыял змешчаны ў «Камедыі» Каятана Марашэўскага (Бібліятэка АН Літвы, ф. 18, рук. 1) і камедыях з рукапісу Смаленскай семінарыі пад умоўнымі назвамі «Селянін на споведзі» і «Селянін у касцёле» (Санкт-Пецярбург, Рас. нац. бібліятэка, воп. ОСРК, QXVIII–168, с. 66–706). Тут па-беларуску гавораць талюўныя героі: Дзёмка і яўрэй-карчмар у «Камедыі» Марашэўскага і Эміцер і Свірыд у камедыі «Селянін на споведзі», Церых – у камедыі «Селянін у касцёле».

Дыя так званая «нізкага» барока, якое пашыраецца ў Беларусі ў другой палове XVII – першай трэці XVIII ст., натуральным быў зварот да фальклору.

Менавіта да гэтага стылю адносяцца запісаныя на пачатку XVIII ст. народныя вершы і песні, інтымная лірыка («Зборнік польскіх і рускіх вершаў» з бібліятэкі Чарларыйскіх у Кракаве, № 2337), вершы і «звяржыны грагэскі» — своеасаблівыя байкі, якія вызначаюцца адсутнасцю маралі ў канцы — (зборнік «Silva rerum» з фондаў Дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, ф. 1135, воп. № 2, спр. 147).

Корпус беларускіх пісьмовых помнікаў XVIII ст. будзе значна большым, калі да вышэйпералічаных рукапісаў дадаць шматлікія публікацыі твораў, арыгналы якіх згублены (гл.: публікацыі А. Брукнера, У. Ператца, А. Сьвэўскай, А. Мальдзіса і інш.).

Дзве графічныя сістэмы помнікаў пачатковага этапу новай беларускай літаратурнай мовы. Пераважная большасць беларускамоўных твораў XVIII ст. запісана лацінскай графікай польскай мадыфікацыі. Чаму так сталася, калі вядома, што пасля далучэння Беларусі да Расіі афіцыйнай мовай на нашых землях становіцца руская?

Справа ў тым, што польская мова не адразу сыходзіць з палітычнай арэны, паколькі «царское правіцельство, по соображениям общеполитического характера, должно было быть очень осторожным в своей объединительной политике и временно оставляет в неприкосновенности самоуправление областей, применение местного языка в суде и администрации» [8, с. 25]. Беларуская мова пачынае расцэнывацца як дыялект рускай, а польская без перашкод ужываецца аж да паўстання 1830–1831 гг. Толькі пасля разгрому паўстання Кастуся Каліноўскага палітыка русіфікацыі прымае агрэсіўную форму: навучанне пераводзіцца на рускую мову, адкрываюцца рускія друкарні, пашыраецца праваслаўе.

У чым жа адметнасць выкарыстання лацінкі пры перадачы беларускай гаворкі? Папярэдне адзначым, што падзелы Рэчы Паспалітай не далі магчымасці завяршыцца ўпарадкаванню польскай графічнай сістэмы, і тым не менш у XVIII ст. там ужо выпрацаваліся агульныя спосабы перадачы мяккасці зычных з дапамогай розных значкоў і літараспалучэнняў, вызначыліся прынцыпы ўжывання літар *i* і *u* і г. д. [5, с. 357–370; 7, с. 230–232]. Беларускамоўныя тэксты лацінскай графікай пераймаюць польскія прыёмы перадачы глухіх шыпячых [ш] — *sz*, [ч] — *cz*, адrozenне цвёрдага і мяккага [л] — [л'] — *l*. Што да выкарыстання надрадкавых значкоў (пры перадачы гукі [ж] — *ż*, [дж] — *dż* або пры абазначэнні мяккасці зычнах на канцы слова і перад наступным зычным), то відавочна скрыштары не надавалі ім вялікага значэння і давалі сабе няўважлівасць. Спалучэнне [шч] перадаецца чатырма (*szcz*) або трыма (*scz*) літарамі. Полфункцыянальнаыя літары *i* і *u* супадаюць у мажлівасцях перадаваць гук [i] і гук [u] і адрозніваюцца тым, што *i*, акрамя таго, абазначае мяккасць папярэдняга зычнага перад галосным, а *u* абазначае гук [y]. Гук [r']

выбухны заўсёды перадаецца адметна — літарай *g*, затое [r'] фрыкатыўны і [x]

на пісьме практычна не адрозніваюцца і перадаюцца або праз *h*, або праз *ch*. Твораў XVIII ст., напісаных кірыліцай, значна менш. Гэта «Интерлюдия, или между вброшенна забавная играліца», Смаленскія камедыі пад умоўнымі назвамі «Селянін на споведзі» і «Селянін у касцёле»¹. Тыпалагічны аналіз почыркаў дазваляе першы з названых рукапісаў звязаць з Кіева-Магілянскай акадэміяй, а другі почырк кваліфікаваць як скорачіе віленскага тыпу [9, с. 142–143]. Нягледзячы на асобныя адrozenні ў напісаннях літар, помнікі гэтай групы маюць агульную характарыстычную рысу — неўпарадкаванасць графікі. Яна праявілася ў выкарыстанні збытковых сродкаў, г. зн.

аднолькавыя гукі ў раўназначных пазіцыях перадаюцца рознымі літарамі. Так, гук [e] перадаецца літарамі *e* і *ѣ*; гук [o] ў пачатку слова — *o* і *ѡ*, у сярэдзіне слова і на канцы пасля мяккіх зычных — дыграфам *io*, пасля цвёрдых — толькі *o*; гук [y] — *y* і *ѳ*; гук [i] — *и*, аднак перад [j] — *и* або *i*; у сваю чаргу канцавы [j] перадаецца трыма: праз *й* ці *и* альбо паерык *ь*. У сістэме зычных літар адзначана спарадычнае ўжыванне літар *ѣ* (зело) і *N*, пры перавазе *з* і *и*; фрыкатыўнае вымаўленне [r'] у асобных выпадках перадаецца праз *h* ці *hг*. Літары *ѡ* і *ѳ* часта ўжываюцца адна замест другой або ўвогуле прапускаюцца нават там, дзе яны неабходны для перадачы мяккасці зычнага або раздзельнага вымаўлення з наступным галосным. Такім чынам, графічная сістэма кірылічных беларускіх помнікаў XVIII ст. паказвае яе адметнасці ад рэфармаванай Пятром I расійскай «грамадзянскай» азбукі, адкуль былі «выключаны» літары *ѣ* і *ѡ* [гл. 3, с. 181–210], і адначасова дапускае асобныя рысы лацінкі (перадача мяккасці папярэдняга зычнага праз *i* пры выкарыстанні дыграфу *io*, напісанне літары *h* для адлюстравання спецыфічнага беларускага вымаўлення).

Пры гэтым адзначым, што ў межах кожнага асобна ўзятага помніка графіка ўяўляе сабой больш рэгулярную сістэму, падпарадкаваную моўнаму адчуванню і густу скрыштара.

Дыялектная аснова мовы беларускіх пісьмовых помнікаў XVIII ст. Гаварыць пра дакладнае, паслядоўнае адлюстраванне жывой народнай гаворкі ў гэтых творах не выпадае: скрыштары (аўтары ці перапісчыкі) да гэтага не імкнуліся, а калі б і захацелі, то пры адсутнасці арфаграфічнай нормы не змаглі б. І тым не менш адным з асноўных сродкаў стварэння мастацкага вобраза была гаворка персанажа. Дакладнасць перадачы асаблівасцей народнага вымаўлення залежыць ад волі аўтара. І ўсё ж, думаецца, правамерна паставіць пытанне: якімі гутарковымі рысамі адрозніваюцца тэксты, створаныя на розных тэрыторыях?

¹ Меркаванні адносна аўтарства Смаленскіх камедый гл. у кн.: Мальдзіс А. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палова XVII–XVIII ст.). Мінск, 1980.

Для аналізу дыялектнай асновы мовы помніка вызначаюцца наступныя рысы-маркеры:

Ф а н е т ы ч н ы я:

аканне;

яканне;

якасць [r];

наяўнасць падоўжаных зычных.

Г р а м а т ы ч н ы я:

выражэнне прамога дапаўнення: В(=Р) або В(=Н);

двух-, аднаскладовы канчатак творнага склона адзіночнага ліку назойнікаў жаночага роду;

вымаўленне займенніка *гэты*;

канчатак 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў І спражэння;

канчатак 2-й асобы множнага ліку;

постфікс зваротных дзеясловаў.

Адной з самых яскравых асаблівасцей беларускай фанетыкі з'яўляецца аканне. У рукапісах XVIII ст. не проста адлюстравана аканне, але і паказана яго варыяцыйнасць на розных тэрыторыях. Так, у аснове мовы інтэрмедый «Васшапалія» – гаворкі паўночна-ўсходняй Гродзеншчыны¹, для якой характэрна няпоўнае аканне; у гэтым рукапісе ненаціскае [o] ў канцавым адкрытым складзе перадаецца з дакладнасцю 100 %: *ктужо, лісно* (20)², *hetero, sieno* (21).

Адметнай асаблівасцю дыялектнай асновы Смаленскіх камедый з'яўляецца дэсіміляцыйнае аканне, якое ў тэксце адлюстравана спарадычна: *тамь нипаніаму ни такь у насъ* (68), *привизався* (68б). Аўтар адчувае асаблівае вымаўленне рэдукцыі ненацісканых галосных і перадае іх напісаннем літары *ы* пасля цвёрдых зычных на месцы дыялектнага рэдукаванага гука, які паходзіць з [э] або [о]: *кажытца* (66б), *кыли* (67), *ниводный исусяцы не попропъду* (67) і літары *и* пасля мяккіх: *чи ни пападътъца* (66б), *знанія* [знаііц'а] (67), *нъ поспанишь* (68).

Паслядоўнасць адлюстравання асаблівасцей мясцовай гаворкі залежыць ад суб'ектыўных фактараў. Вельмі паказальным у гэтым сэнсе з'яўляецца рукапіс «Камедыі» К. Марашэўскага, напісаны двума почыркамі. Першы скрыттар аканне ў пачатку і ў сярэдзіне слова адлюстроўвае ў большасці выпадкаў: *chadzni, ad taraga, malaszci, da raudnia, adzin; salihel'ki, ad sara, žapostkaja* (14), радзей – у канцавым адкрытым складзе: *paša, kapiesna // malo,*

¹ Больш падрабязна гл.: Ціванова Г. К. Мова інтэрмедый «Васшапалія», 1725 // Весн. Беларус. дзерж. ун-та. Сер. IV, 1984, № 3. С. 21–24.

² Тут і далей лічбы ў дужках пасля прыкладу ўказваюць на нумар старонкі арыгінала.

nieszczęśliwojo (14); аднак яканне ў гэтай частцы рукапісу не адлюстроўваецца зусім: *anietmeli, jeszczco, bierec, z klecboju, dziesiey, na ziemli, siermiaszka dzzieretca, nie maju* (14). Другі скрыттар аказваецца больш чуйным да народнага вымаўлення – ён амаль заўсёды перадае аканне: *adraszysia, prasić, maja, tahdy, hadzina, raudni, tak chuda, duza, moja, tolka* (24), даволі паслядоўна адлюстроўвае яканне: *jaho, mianie, zivali, ciarę, biada, niatożna, nia szortu, nia muszu* (24).

У сістэме дыялектнага кансанантызму якасць гука [p] – самая паказальная рыса. Зацярэдзелае [p] прадстаўлена як у інтэрмедый «Васханалія» – *krwwo, dzireiuc* (20), *temiasnik, nie pasciarohsia, adchwastac chrupcianku* (21), *ryu boku, crierad* (23), – так і ў «Камедыі» К. Марашэўскага: *ad samych kurey, bierec, rebatom, hapawać* (14), *kruszcyc, treba* (14б), *nie zahraszyu, wiegoiukajiu, prusturilo, tresni haryjiszu* (15). Смаленскія камедыі прадстаўляюць усходнебеларускае вымаўленне – мяккае [p']: *забрязгаюць, прыпячку* (67), *цяпър, приказавало* (67б), *забрѣовѣ* (68), *хрясцяся* (69), *припячєць, да зари, гаворичь, берляцєць* (69б).

Наяўнасць падоўжаных зычных проціпастаўляе вымаўленне ў розных дыялектных масівах. Няма падоўжаных у гаворцы-аснове інтэрмедый «Васханалія»: *zboža* (21), *zwitja* (23) і «Камедыі»: *życio, zwitja* (14). Падоўжаныя зычныя характэрны для гаворак Віцебскай, Магілёўскай, паўночна-ўсходняй часткі Гродзенскай, Мінскай і Гомельскай абласцей [11, № 64]. Яны адлюстраваны ў тэксце Смаленскіх камедый: *бяззеліцы* (66б); хаця частей напісаны адлюстроўваюць арфаграфічную традыцыю: *скрясеенья* (=воскресење), *богамолья* (70).

Сярод граматычных дыялектызмаў перш за ўсё звяртае на сябе ўвагу форма вінавальнага склону ў функцыі прамога дапаўнення, што павінна проціпастаўляць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назойнікі. Гэта рыса паслядоўна прасочваецца ў тэксце Смаленскіх камедый. Тут аб'ект дзеяння названы адушаўлёным назойнікам у форме В(=Р): *мужыкка з двора збыць* (66б), *учуць зодубя* (69б); неадушаўлёным назойнікам – у В(=Н): *сынъ разбивае... жездезы* (68), *сонца бокъ прыпячєць* (69), *бацьки хлѣбѣ рабляли* (70). Толькі пры дзеяслове з адмоўем ужываецца форма В(=Р): *чи ни разабю я табѣ етыхѣ манцятвожѣ* (68), *якъ дуцицѣ не влєпѣть* (69).

Абсалютна па-іншаму прадстаўлены гэтыя формы ў інтэрмедый «Васханалія». Тут адзначаны адушаўлёны ў В(=Н) – *ratowac ludzi dobrych* (20) – і неадушаўлёны ў В(=Р): *serda... dziazac, szachy kiarowac* (21), *szukac radyszozek* (23). Паводле сведчаньняў дыялектолагаў, такое ўжыванне характэрна для многіх паўднёва-заходніх гаворак, у прыватнасці для Лідскага, Навагрудскага і інш. раёнаў Гродзенскай вобласці [11, № 211].

«Камедыя» прадстаўляе як адны, так і другія формы: *soszyc spruscic*, *irwac jabtyk* (14) // *drocy rubać* (14б), *zakladac adraszysia* (24). Вядома, што

твор напісаны выкладчыкам Забельскай калегіі, якая знаходзілася ў Дрысенскім павеце. Вёскі Забелы цяпер няма, бліжэйшая да яе вёска Вальчыцы дзялектолагамі не абследавалася. У цэлым для гаворак гэтай тэрыторыі характэрна ўжыванне прамога дапаўнення ў форме В(=Н), аднак у трох вёсках (Казлоўчы, Шчарбіцкія і Мётлы) адзначаны ў функцыі прамога дапаўнення формы В(=Р) неадушляўлёных назойнікаў. Гэты факт паграбуе далейшага навуковага асэнсавання. Тым больш, што менавіта паблізу гэтых вёсак адначыны яшчэ адзін вузкаясцовы граматычны дзялектызм: двухскладовы канчаны так творнага склону адзінчонага ліку назойнікаў жаночага роду – *з кісёвоі, рад іаікаі* (14), *вігёткаі* (15) – пры тым, што на ўсім астатнім абшары гэтага павета адзначаны толькі формы з аднаскладовым канчаткам **-ой/-ей** [11, № 69].

Апрача названых, характарыстычнай граматычнай рысай мовы інтэрмеды «Вакханалія» з'яўляецца канчаток **-а** назойнікаў у форме назойнага склону множнага ліку: *iedź u les pa droma, usilinsia ty u huka chagoszvie* (23), які вызначае гаворкі гэтага рэгіёну [11, № 97].

У сістэме займенніка звяртае на сябе ўвагу найперш вымаўленне ўказальнага займенніка *эты*. Смаленскія камедыі вылучаюцца тут сярод іншых перадачай вымаўлення з прыстаўным [j]: *Ета мая баба, вь ета лиха* (66б), *ета нехта ж з маскаловь* (67). Прыстаўны [h] характэрны як для «Вакханаліі» – *heto ludzi tonic* (20), *szczo heto sa mnoiu dziesca* (21), – так і для «Камедыі»: *heta żart* (14), *ustaniu hetami winawat* (15). Адзначаны асаблівасці цалкам супадаюць з вымаўленнем на тэрыторыях, аднаведных мяркуемым дзялектным асновам мовы помнікаў [11, № 49].

У сістэме спражэння адзначаецца фіналь **-ць** у формах 3-й асобы адзінчонага ліку для дзеясловаў I спражэння з націскам на аснове ў «Камедыі» К. Марашэўскага: *skażeć* (14), *nie wozmieć* (14б), *licha znaić* (24) – і ў Смаленскіх камедыях: *вся дзярвеня знаиць, да и пѣза развяжиць, по" приед-иць* (67б), *будзиць казачь, польь кажиць* (69), што адпавядае дзялектнаму вымаўленню на тэрыторыі іх напісання [11, № 149]. Аналагічныя формы з'яўляюцца нечаканымі ў інтэрмеды «Вакханалія»: *op każeć, nie wozmieć* (20), *wapiać, tak budzieć* (21), паколькі яны зафіксаваны дзялектолагамі толькі як адзінкавыя ўжыванні ў Дзятлаўскім і Навагрудскім раёнах. Загое менавіта на гэтых тэрыторыях пашыраны адметныя і для інтэрмеды формы 2-й асобы множнага ліку з фінальным **-це**: *iu stadzico, slachu smieciostia* (20) [11, № 152].

Паказальны з'яўляецца і перадача постфікса зваротных дзеясловаў. У інтэрмеды «Вакханалія» яна больш аднастайная: *smieciostia* (20), *nie laisnia* (23). У «Камедыі» першы перапісчык падае варыяцыйныя напісанні, прычым некаторыя з іх проста паўтараюць польскую арфаграфічную норму (**-sie**): *upiezysie, kaczejeta, zdziereta* (14), *mazalica* (15b) *wiezalisie* (18), *admiemilosisie, choczecca, stalosisie* (18); другі перапісчык больш арыентуецца

на вымаўленне: *ubutausia, rascieszusia, adduchassa, spradzewatca* (24). Што да Смаленскіх камедый, то тут адлюстравалася моцная рэдукцыя галосных: *воть я и паидзись* (66б) [11, № 164].

Фарміраванне арфаграфічнай традыцыі. Пры ўсёй неўнармаванасці арфаграфіі ў кожным з твораў абсалютна перавага аддаецца фанетычнаму прыпынку. Не толькі ў рукапісах лацінкай, дзе, як вядома, выкарыстанне чужой графікі аб'ектыўна вымагае фанетычнага прыпынку [4, с. 139–240], але і ў кірыліцкіх тэкстах адлюстраванне дзекання і цекання, акання, гука [ŷ] (<-л, -у) адрознівае гаворку беларуса ад іншых персанажаў. У Смаленскіх камедыях нават падкрэслівалася вымаўленне [ɣ] фрыкатыўнага, якое перадаецца праз лацінскую літару *h*: *hытывь* (66), *hdzъ* (67).

Гэты асаблівасці навідавоку і прымаюцца ўсімі навукоўцамі. Аднак часам аспрэчваецца кваліфікацыя мовы твораў XVIII ст. як літаратурнай. Маўляў, гэта простая фіксацыя народнай гаворкі, літаратура на дзялекце. Капі падыходзіць з тымі ж меркамі, што і да сучаснай літаратурнай мовы, то мусім згадаць, што калыфікаваная норма ў нас, па сутнасці, з'яўляецца толькі пасля выхаду ў свет «Беларускай граматыкі для школ» 1918 г. Б. Тарашкевіча. Для літаратурнай мовы пачатковага эпох, як для традыцыйнай старабеларускай, так і для новай на народна-гутарковай аснове, паняцце нормы супадае з паняццем узус (самы ўжывальны варыянт). Пры гэтым для кожнага аўтара пры адборы моўных сродкаў галоўную ролю адыгрывае ўсведамленне ім беларускіх адметнасцей, уласны густ, арфаграфічная пільнасць. З гэтага вынікае, што пэўныя фанетычныя і граматычныя рысы ў розных аўтараў могуць перадавацца па-рознаму і з рознай ступенню паслядоўнасці. Пры гэтым аднолькавым застаецца сам набор адметных беларускіх фанетычных і словазмяняльных асаблівасцей.

Калі б творы XVIII ст. дакладна і паслядоўна адлюстроўвалі тую або іншую беларускую гаворку, то ў нас не было б праблем з іх пашарызатэмай. Пры падрабязным усебаковым аналізе мы можам гаварыць толькі пра асобныя дзялектызмы.

Паколькі творы рэпрэзентуюць дзве графічныя сістэмы (кірыліцу і лацінку польскай мадыфікацыі), адлюстраванне фанетычных асаблівасцей у розных аўтараў графічна неадзначнае. Так, перадача акання ў кірыліцкіх рукапісах – гэта апазіцыя літар *a // o, э, якання – я (а) // e*. Што ж да рукапісаў, пісаных лацінкай, то тут аканне адлюстроўваецца праз апазіцыю *a // o, e*, яканне – *a // e*. У кірыліцы дзеканне – *dz // d*, цеканне – *ц // т*; у лацінцы дзеканне – *dz (dz) // d* і цеканне *c(i), č // t* (надрадкавыя значкі тут ужываюцца непаслядоўна). Няаўнасць гука [ŷ] у кірыліцы можа быць адлюстравана праз ужыванне літары **в** на месцы спрадвечных гукаў [л] і [у], а таксама літары **у** замест спрадвечнага [в]; у лацінцы – гэта літары **и** і **и** на месцы спрадвечнага [л], а на месцы спрадвечнага [у] – толькі **и**, на месцы спрадвечнага [в] – толькі **и**. Працэнтныя

адносіны напісанняў паводле фанетычнага прыпытку правапісу ад агульнай колькасці пагэніцыяльна магчымых выпадкаў (табл. 1) і ёсць паказчык паслядоўнасці арфаграфіі.

Табліца 1
Адлюстраванне фанетычных дыялектызмаў у творах XVIII ст.

Помнік/з'ява	аканне	яканне	[Дз']	[Ц']	[Ў]
Інтэрмедыя «Вахханалія»	84,2 %	53,8 %	100 %	99 %	94,4 %
Камедыя Марашэўскага	першы почырк	80 %			
	другі почырк	91 %	100 %	98 %	94,7 %
Смаленскія камедыі	77,2 %	89 %	94,4 %	87,7 %	53 %

Паколькі аналізуюцца творы маюць у сваёй аснове розныя гаворкі¹, неабходна прывесці каментарыі да табл. 1.

Інтэрмедыя «Вахханалія» рэпрэзентуе гаворкі Гродзеншчыны: адпаведна з мясцовым вымаўленнем, у канцавым адкрытым складзе заўсёды пішацца *o* незалежна ад націску: *krywo, licho* (20), *heto, dobro* (21). Найбольш паслядоўна аканне адлюстравана ў пачатку і сярэдзіне слова: *z halawy, varada maia, razwalaui* (21) // *hololedz, do berehi, rezerwisia* (20). Пра тое, што непаслядоўнасць у перадачы акання выклікана адсутнасцю строгай арфаграфічнай нормы, сведчаць выпадкі дваякага напісання аднолькавых слоў або аналагічных марфем: *nahay* // *niahay, sielskaho* // *wzdelakoho* (23). Яканне ў гэтым рукапісе перадаецца менш паслядоўна ў параўнанні з аканнем: *siadzicjo, zbiasilisia* (20), *ciabie* (21) // *wieliki, ciebie* (20), *ieszczo* (21); пры гэтым яканне ўвогуле не перадаецца ў адмоўнай часціцы **не**: *nie biasisia, nie baczu* (20), *son nie son, nie bardzo* (23).

Разам з тым назіраецца імкненне да аднастайнасці напісанняў асобных марфем. Так, у творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду пішацца ненадзіскны канчатак **-om**: *chborom nie byci, ranom zastai, sienom*,

¹ Падрабязней гл.: Ціванова Г. К. Да праблемы высвятлення дыялектнай асновы твораў беларускага пісьменства XVIII стагоддзя // Беларуская мова: дыялектнае і зашытаванае: зб. арт. па матэрыялах навуц. чыганняў, прысвечаных памяці Е. С. Мяцельскай (26–27 красавіка 2011 г., г. Мінск). Мінск, 2011. С. 94–98.

rastronkom, parobkom (23); у родным склоне адзіночнага ліку займеннікаў мужчынскага роду – **-oto**: *hetofo, do kotofoho, do tofo* (23)

Уплыў польскай арфаграфіі праявіўся назначна: *szotem!* (22), *parobek ramet zastai, dobre, szeter* (21).

Абсалютна паслядоўна адлюстравана ў інтэрмедзі «Вахханалія» дэканне: *hudzie, idzi* (20), *rodzjakawai, hadzie, adzin* (21), *iedz i les, niehadziai, zladzjei* (23).

Цеканне адзначана ва ўсіх марфемах: *boyciasia, siadzicjo, ratuycia, toniuc, ciebie, choe* (20), *larsi, baeka, staros* (21), *eicho, swierdo* (23). Толькі аднойчы пры дзеяслоўным канчатак перададзены праз *-t*, што можа ўкосна сведчыць пра ўведзенае марфалагічнах адрозненняў беларускай і польскай моў: *spraszuiat* (23), параўн. польск. *spraszui*.

Што тычыцца перадачы гукка [Ў], то тут трэба ўлічваць марфему, у якой гэты гук прадстаўлены. Так, у рукапісе «Вахханалія» арфаграфічны разнабой адзначаецца ў перадачы

- суфікса *-виш-* дзеяпрыметнікаў прошага часу – праз літары **и** або **w** у адносінах 3/1: *ustanszu, irinszusia, raverinszusia* (23) – *naturuwmyszusia* (21);

- прыназоўніка у // ў (<св) – у 90 % выпадкаў незалежна ад папярэдняга гукка пішацца літара **и**: *larsi i szabaty obernihsia, dzirzac i rukach* (21), *nie idzi i szubki* (23); значна радзей гэты прыназоўнік перадаецца праз **w**: *wiarci i mazgoni, szu w szatou gesz* (23).

Абсалютна паслядоўна ў гэтым рукапісе перадаецца гук [Ў]:

- у корані слова, незалежна ад таго, паходзіць гэты гук са спрадвечнага [в] – *haloika* (23), *ad praidu* (23), ці з [ь] – *roipo* (23);

- прэфіксе у // ў (<в): *ukucisla, uszu* (24);

- суфіксах дзеясловаў прошага часу мужчынскага роду ***-l-** у 98 % выпадкаў гэты гук перадаецца літарай **и** – *ravalinsia* (20), *rodzjakawai* (21), *radzinsia* (21), *byi* (21), астатнія выпадкі прыпадаюць на літару **w**, што таксама адпавядае графічнай перадачы гукка [ў] – *byw* (23). Такім чынам, у формах дзеясловаў мужчынскага роду прошага часу, нягледзячы на арфаграфічны разнабой, гук [ў] перадаецца ў 100 % выпадкаў.

Абодва скрыттары «Камедыі» Каятана Марашэўскага адзначаюць аканне: першы – у 80 % ад усіх пагэніцыяльна магчымых выпадкаў (*chadzai, ad tarara, malaszci, da raiachnia, adzin, ramahala; caluheiki, ad sara, zaposkajia* (14), *kab tabie* (146), *Narasin* (17) // *raniofion, jak ty choczem* (146), *blaznou* (18), *choczessa* (186), другі – у 91 % (*prasić, maja, tahdy, hadzina, prauchi, adnak, havoriczu, adnachysia, havaryc* (24) // *trozhezski* (24). Разыходжанні ў адлюстраванні гэтай рысы ў асноўным прыпадаюць на канавы адкрыты склад: першы перадае аканне толькі ў 25 % выпадкаў (*nada, z dzierawa* (14) // *nieszasniwojo, naszajo, tojo, i horlo, malo, licho* (14); другі скрыттар значна больш паслядоўны – 83 %: *chuzi, moza, tolka, douha* (24) // *chizo, licho* (24). Увогуле другі

скрыптар значна лепш адчувае асабліваасці вымаўлення: ён перадае яканне ў 87,5 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *jaho, miamie, zivali, ciarer, biada* (24) // *smiejatca* (24); пры гэтым у адмоўі *ne* ў першым пераднаціскным складзе – у 72,7 %: *niatozna, nia diazo, nia szortu, nia tyozu* (24) // *nie zraci, nieschay* (24). Першым скрыптарам яканне ўвогуле не адлюстроўваецца: *na ztemli, anitemeli, jeszczoz, bieriec, z klebboji, dziescioj, nie taju* (14). Прыстаўка пера- (<пере-) мае тут тры варыянты напісання: традыцыйна-этымалагічны – *peretozec* (17); народна-гутарковы, характэрны для большасці беларускіх гаворак: аканне ў другім складзе і зацвярдзелая [р] адлюстроўваецца – *peratob, perachadzili b* (14); вузка-дыялектны: дысімлятыўнае аканне і зацвярдзелая [р] – *pirawozyniki* (88), *piralamila* (88б).

У «Камедыі» К. Марашэўскага дзеканне адлюстравана абсалютна паслядоўна: *dzien, adzin, dziescioj, prapadzci, z dzierawa, perachadzili* (14), *bidz* (15). Таксама 100 % адлюстроўваецца цеканне: *zucio, nie szymac, bieriec, z klebboji, i astiec, sierpiet, astiec, na siebie* (14). Варыянтнасць назіраецца толькі ў перадачы фіналяў *-tca* // *-cca* зваротных інфінітываў з асновай на *-t* і зваротных формаў 3-й асобы: перавага (84 %) аддаецца напісаннем на *-tca* – *kaszcaietca, zdzierietca* (14), *parietca* (17).

Гук [ʃ], незалежна ад яго паходжання, перадаецца абодвума скрыптарамі ва ўсіх марфемах праз напісанне літары *и*:

- ў корані, (ʃ<[ʃ]): *da ramidnia* (14), *douch* (14б), *pa ramitara* (15), *tauszczac* (17); (ʃ<[vʃ]): *praida, droi nasicez, kroi, usio* (14), *dauto, wiegonkain* (15), *dzynusie* (18б);
- прыстаўцы (ʃ<[vʃ]): *uziac* (14), *ulez* (14б), *uzuzio* (15);
- суфіксах дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду **-l-ʃ-*: *udawin, nie zahnaszyn, api raticshau by* (14), *rahubin, znaszon, akrywawin, zabiu* (14б);
- склонавых канчатках (<ovʃ): *ranffoi, blaznoi* (14б), *chlorsai* (24);
- прыназоўніку (<ovʃ): *и karsztie, и riesz, и astiec, и brovar* (14), *и siebie* (14б), *и chatu* (15).

Адхілены спарадычныя, яны адзначаны таксама ў розных марфемах: *zartawdy, prawda* (24); *byu* (24); *и woszu* (14б). Асобна варта сказаць пра ўжыванне [л'] пры перадачы яўрэйскага акцэнта ў дзеяслоўных формах – *shadzil, byl* (14б), што таксама адпавядае фанетычнаму прынцыпу правашы.

Смаленскія камедыі маюць дыялектнай асновай паўночна-ўсходнія гаворкі, для якіх характэрна мяккаэрасць, дысімлятыўнае аканне і г. д. Кірыліца магла б паспрыяць традыцыйным напісаннем, аналагічным рускай арфаграфіі. І тым не менш аканне адлюстравана ў 77,2 % ад усіх патэнцыяльна магчымых выпадкаў: *napadz-tytca, kali by, izvaili* (= і з сваймі) *navidzisa, k ab-tdni* (6б), *chago* (6бб) // *nomolisa, bogamolinn* (67), *W d-tytak, chetom* (68б); яканне – у 89 %: *ня бь-иш, трыяпечку* (67), *ня видна, у цябе, зямляныя, дзярэвня, ци ня придиць* (67б), *заняясли, на мяне* (68) // *non-ymnozu, maego, ц-фбе* (69). Аўтар настолькі адчу-

вае асабліваасці жывога вымаўлення, што спарадычна адлюстроўвае мясцовае дысімлятыўнае аканне (перад націскным [а]): *ни такь* (68), *привизався, ци ни napadz-tytca* (68б).

У рукапісах Смаленскіх камедый даволі паслядоўна перадаюцца дзеканне і цеканне: 94 % [дз'] – *иди* (66б), *глядзь, дзідонь, гадз-ф, дзярэвня* (67), *дз-фыи* (69) // традыцыйны напісанні – *бяздзелитиь, па единому* (66б), *W d-tytak* (68б); 88 % [ц'] – *на св-ц-ф, кутиць, збыць* (6б), *знация, аница, хасцідолу* (66б), *вь свисц-фланки, ц-ф-ф-ф, кутиць, збыць* (67), *ц-ф-ф-ф, нехрясцянинь* (67б), *у ц-ф-ф, цяперь, пачиь, баця* (памылкова прапушчаны мяккі знак!) (68) // 12 % традыцыйнае [г'] – *вє-даеця* (66б), *падиш-тца* (67), кажить (69), тыперь, папазетца, кажытца [г'] – *вє-пры гэтым* 100 % у дзеясловах прошлага часу мужчынскага роду [*-l-ʃ- >] – *по-нався, обчипався* (66б), *не повалився, бьвь, вякн-б-ф* (67); на месцы каранёвага [*-ʃ] – *товствю* (67б); вельмі часта ў каранях, вытворных ад займенніка *всь-у-сь, ус-ф* (68), *к ус-ч-н-ф смьслиць* (69б) // *вс-д(66б), вс-и дзярэвня* (67). Паказальным з'яўляецца таксама суластаўленне напісанняў прыставак: *вс- (>ус-) – аж-ь в-стамисвд, в-жожь таки адыхн-ф* (67б) і *в-ь- – як-ь уста-в- так-ь и зач-в-ь* (70); прыназоўніка *в-ь-: у любавичи, у з-ф-млю* (66б), *у вочи* (67б) // *в-ь ета лиха, в сил-ф* (66б). На месцы спрадвечнага *у-: в-жожь* (69б).

Такім чынам, можна зрабіць наступныя высновы:

- перадачы дакладных асабліваасцей дыялектнага вымаўлення проціпастаўляецца імкненне да аднастайнасці напісання асобных марфем;
- аканне і гук [ʃ] больш паслядоўна перадаюцца ў рукапісах, пісаных лацінкай, паколькі тут на скрыптар не ўплывае пісьмовая традыцыя;
- дзеканне і цеканне ўсімі аўтарамі (ці перапісчыкамі) успрымаюцца як самыя паказальныя беларускія рысы.

Пры аналізе больш шырокага корпусу помнікаў выдавочна, што чым пазней напісаны помнік, тым менш наследаванне арфаграфічнай традыцыі (рускай ці польскай) і адпаведна ўзрастае колькасць напісанняў, адпаведных жывому вымаўленню. Напрыклад, у інтэрлюды пра цяпана і лішвіна, даныя аналізу якой не ўключаліся ў табліцу з прычыны таго, што ў макаранічным (двухмоўным: украінскім і беларускім) гэсце рэсплікі лішвіна маюць невялікі аб'ём, аканне і яканне зусім не адлюстраваны (*моя, здоравь, поклонись, сокол; медок; веселись, од мене*), а дзеканне і цеканне паказаны ў 80 % выпадкаў: *дз-ф-р-ина, будзь, на-водзиль, дзиковиннь, выдзирати, дз-ф-и, жичиь, маць, с-ф-и // выдирати, д-ф-лись, поддедати*. Значыць, аўтар менавіта гэтай асабліваасцю гаворкі паказваў свай-го персанажа як выхадца з беларускіх зямель.

Такім чынам, нягледзячы на розную ступень паслядоўнасці пісьмовага адлюстравання пэўнай пісьмовай з'явы, усе аўтары (ці перапісчыкі) маюць аднолькавыя прыярытэты пры вызначэнні характарыстычных рыс: бяспрэчна ўспрымаюцца як беларускія адметнасці аканне-яканне, дзеканне-цеканне і [ʃ].

Пры гэтым вузкаясцовыя дыялектныя рысы хоць і паказваюць на «прывязку» канкрэтнага твора да пэўнай гаворкі, але не з'яўляюцца вызначальнымі. Выпрацоўваюцца прыёмы перадачы на пісьме асноўных беларускіх фанетычных асаблівасцей сродкамі як кірыліцкай, так і лацінскай графікі. Інакш кажучы, у спробах практычнай арфаграфіі яўна вызначаюцца рысы, якія ў будучым стануць арфаграфічнай нормай.

Шлях пошукаў і спроб перадаць на пісьме беларускую мову будзе працягвацца ў XIX ст. У пачатку XX ст. з'явіцца разуменне неабходнасці выпрацоўкі адзіных нормаў. Але як тады, так сёння і ў наступныя часы пры неабходнасці стварэння мясцовага каларыту аўтары будуць уводзіць дыялектныя рысы, абапранаючыся на свой густ і пачуццё меры.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Dramaty staropolskie*. Warszawa, 1963. Т. VI.
2. *Жураўскі А. І., Крамяко І. І.* Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай // Беларуская і славянская мовазнаўства. Мінск, 1972. С. 132–147.
3. *Иванова В. Ф.* Современный русский язык: графика и орфография. М., 1976.
4. *Карскі Е. Ф.* Белорусы. Пг., 1922. Т. 3, кн. 3.
5. *Klempeniewicz Z.* Historia języka polskiego. Warszawa, 1979.
6. *Крамяко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. Т. 2. Мінск, 1968.
7. *Лер-Спаўінскі Т.* Польскі язык. М., 1954.
8. *Личета В. И.* Восточная Белоруссия под властью царизма (1773–1796) // Учебные записки Московского государственного университета. История. 1946. Вып. 91, кн. 1. С. 20–40.
9. Учебные заведения Литвы до присоединения её к России // Журнал министерства народного просвещения. Ч. 116, отдел 1. С. 65–97, 196–215, 310–346.
10. *Щеглин В. Н.* Русская палеография. М., 1967.
11. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / пад рэд. Р. І. Аванесова, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск, 1963.

1.2. АГУЛЬНАМОЎНЫЯ І ДЫЯЛЕКТНЫЯ З'ЯВЫ Ў БЕЛАРУСКІМ ПІСЬМЕНСТВЕ XIX ст.

Галоўным накірункам фарміравання і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы з'явілася выкарыстанне сродкаў жывых народных гаворак, што выразна праявілася ў помніках беларускага пісьменства канца XVIII – пачатку XIX ст. і з цягам часу ўсё больш і больш пашыралася.

Гістарычныя ўмовы склаліся так, што старабеларуская літаратурная мова пасля забароны Варшаўскім сеймам у 1696 г. ужываць яе ў сраваходстве страціла на працягу XVIII ст. тыя формы і прыёмы літаратурнага выказвання,